

Introduktion

Dette projekt handler om etik i sygeplejen. Mere præcist omhandler projektet sygeplejerskers etiske refleksioner og handlinger i klinisk praksis. Projektet baserer sig på et kvalitativt studium af udvalgte sygeplejersker på en onkologisk afd. samt hospice.

Etik og sygepleje

'Den etiske dimension begynder, når den anden kommer ind på scenen' (Eco 1998, p. 82). Set i det lys vil vore handlinger formes med den andens blik og svar. Den andens tilstedeværelse appellerer til mit ansvar. I mødet med den anden får jeg tildelt en opgave, som kan være svær at undvige, med mindre jeg tager stilling til opgaven som et muligt gensvar. Etikken kan således ses som et menneskeligt grundvilkår. Et vilkår vi lever med, men også lider under, når ansvaret bliver svært at bære. Fra patienten kan appellen være tavs og lidelsesfuld. Patientens appel kan imidlertid også formuleres som et ønske eller sågar en ret. Hvorvidt sygeplejersken imødegår eller imødekommer denne appel, er et etisk forhold, der bevidnes gennem sygeplejerskens handlinger.

Blandt sygeplejersker er ansvaret ikke blot formet gennem patientens tilstedeværelse, men er samtidig en faglig forhandlet opgave. Den etiske dimension i sundhedsvæsenet deler sig således mellem et 'skal' og et 'bør'. Som professionel 'skal' jeg pleje og behandle patienten på et forhandlet grundlag, hvilket ikke altid stemmer overens med det ansvar, patienter giver mig som et 'bør'. Sygeplejersker er fortløbende i kontakt med patienter og vil fra tid til anden opleve denne splittelse mellem 'skal' og 'bør'. Det er gennem denne splittelse, at etikken bliver synlig for sygeplejersken.

Etikkens tilsynekomst og bevidstliggørelse betinges endvidere af stadig flere tekniske såvel som praktiske muligheder i sundhedsvæsenet. Naturvidenskaben har udvidet horisonten i forhold til de mulige pleje- og behandlingsmuligheder, der stilles til rådighed. Det forhold, at sygeplejersken kan mere end tidligere, udfordrer grænserne for hendes gøren og laden i mødet med patienten. Eksempelvis 'kan' sygeplejersken nøjes med at skifte patientens ble én gang dagligt, hvilket skaber en

mulig splittelse i forhold til det, hun 'bør' gøre. Den etiske dimension oplyses derfor ikke blot af et 'bør' og et 'skal' men også af et 'kan'. Etikens udspring i mødet mellem mennesker bliver for sygeplejersken synlig og begrebslig i spændingsfeltet mellem det, hun 'bør', 'skal' og 'kan'. Med andre ord vil sygeplejerskens faglige forpligtelse sammen med stadig flere tekniske/praktiske muligheder udfordre det 'bør', som patienten appellerer om.

Opsummerende vil patientens appel, sammen mere tekniske muligheder og mere eller mindre formelle pålæg, kunne udfordre sygeplejerskens værdier. Der sås tvivl om de værdier, sygeplejerskens handlinger hviler på. Den etiske tvivl afspejler en usikkerhed hos sygeplejersken, der slører det forestående gøremål. Denne synliggørelse af etikken gennem tvivlen kan siges at være analog med ruden i vinduet, der først bliver synlig, når vi ikke kan se ud.

Med etikens synliggørelse gennem værdikonflikter i klinisk praksis skabes samtidig betingelserne for og en mulig relevans af en mere formaliseret etik i sygeplejen. Med formaliseret etik tænkes her på nedskrevne værdier og regler for en gruppe mennesker tilknyttet en given praksis. Bliver tvivlen for stor, kan retningslinjer fungere som en rød tråd blandt divergerede værdier i praksis. Der er således formuleret en række internationale såvel som nationale etiske kodeks og retningslinjer. Dog har der gennem de sidste 10-20 år været en tendens til at fokusere mere på de nationale regelsæt, som dermed aftvinger nedsættelsen af et fagetisk råd. Som eksempel blev der i 1990 nedsat et sygeplejeetisk råd i Danmark. Det overordnede mål var netop at formulere nationale etiske retningslinjer, som skulle være handlingsanvisende for sygeplejersker i Danmark.

Etikens synliggørelse i spændingsfeltet mellem sygeplejerskens 'bør', 'skal' og 'kan' har sammen med fagetiske retningslinjer eksponeret etikken i sygeplejen. I reglen vil der på den baggrund lægges op til refleksion ud fra udvalgte etiske dilemmaer, hvortil etiske teorier anvendes som det typiske analyseredskab (Fry, S. T., Johnstone, M-J. 2002). Denne tilgang tilsigter en instrumentel etisk praksis til forskel fra et udgangspunkt i professionens karakterdyder, som tavst oplæres gennem handling. Etikens fortsatte eksponering i sygeplejens teori og praksis rejser en lang

række spørgsmål bundet til forholdet mellem, eller enheden af, etisk refleksion og handling i sygeplejen. Hvorfor og hvordan handler og reflekterer sygeplejersken i den etiske praksis? Hvorfor og hvordan forenes eller adskilles etisk refleksion og handling i sygeplejerskers praksis? Svarene på disse spørgsmål vil ikke blot kunne illustrere sygeplejens etiske landskab, men vil samtidig få betydning og forståelse for relationen mellem sygeplejerske og patient.

Stipulative definitioner og tentative begrebsbestemmelser

Som grundlag for den videre undersøgelse fordres en række definitioner og præciseringer af de centrale begreber anvendt i projektet. Målet er todelt. Dels sigtes mod en gennemgående entydig behandling af de etiske grundbegreber for derigennem af undgå semantisk flertydighed. Dels sigtes mod en præcisering og afgrænsning af de etiske begreber, for på det grundlag at kunne præsentere og entydigt udpege projektets overordnede målsætning (jf. del I).

Som udgangspunkt er de etiske begreber ofte vagt definerede og flertydige. Der hersker således ikke fuld klarhed over etiske begreber såsom etik, moral, etisk situation, etisk dilemma, både når det gælder begrebernes intension og ekstension. Jeg vil derfor primært anvende stipulative definitioner med stadig hensyntagen til de mere leksikalske definitioner og etymologi i øvrigt. Definitionerne vil således ikke nødvendigvis være autoritative, men vil omvendt finde sin autoritet gennem tilstræbt klarhed og entydighed.

Etik

Begrebet etik finder sine etymologiske rødder i det græske *ethos*, som bl.a. betyder sædvaner eller blot det vanemæssige. Vores sædvaner er de vaner, som er blevet sædeliggjort, dvs. blevet en del af vores karakter og personlighed. Handler vi etisk, handler vi derfor sædvanen tro. Aristoteles (384-322 f.Kr.) benytter adjektivet *ethikos* og er en af de første, i den vestlige verden, som formulerer en egentlig sædelære (Aristotle 1934/1999). Udgangspunktet for Aristoteles var sædvanernes opståen og fortsatte udvikling hos mennesket og i samfundet som helhed. Etikken var læren om,

hvordan man skulle slibe sin karakter, så man blev dydig (gr. *arete*). Aristoteles lagde vægt på opdragelsens betydning for etikken, og det etiske hovedværk har derfor fået titlen *Den nikomachæiske etik* (Aristotle 1934/1999), hvilket iflg. overleveringen henviser til sønnen og/eller faderen, der bar navnet *Nikomachos*. Ifølge Aristoteles er det vigtigt, at vi selv tager ved lære af vores erfaringer og ikke mindst konsekvensen heraf, for derigennem at forme en etik. Sædvanerne skal forme den gode karakter, som er uløseligt forbundet med de gode handlinger. Etik hænger derfor sammen med det gode/onde, det rigtige/forkerte, det retfærdige/uretfærdige og dyder/laster. Nu er det selvsagt ikke tanken at gennemgå begrebets filosofiske begrebshistorie. Når Aristoteles nævnes her, er det dels fordi han etymologisk lægger grundsten til den betydning, der ofte refereres til i dag, og dels fordi min definition tager udgangspunkt i og hænger nøje sammen med denne forståelse. Jeg vil således definere etik som *en samling af, et udtryk for eller en teori om, de normer og værdier jeg/vi sædvanligvis udlever og efterlever*. Definitionen er både bred og vag. Her skal definitionen imidlertid kun tjene som udtryk for min egen faglige forankring og som grundlag for en mere præcis bestemmelse af etik gennem de afledte begreber. Som den første præcisering skelner jeg mellem etik som teori og praksis. *Etisk teori er teorien om det gode eller teorien om de normer og værdier, jeg/vi sædvanligvis udlever og efterlever. Etisk praksis er et udtryk for de normer og værdier, jeg/vi sædvanligvis udlever og efterlever. Etisk praksis kan indeholde både refleksioner og handlinger.*

Fagfilosofisk følger jeg en tradition, hvor det teoretiske arbejde med etik inddeles i tre fagdiscipliner eller fokusområder nemlig *deskriptiv etik, metaetik og normativ etik*. Deskriptiv etik angår beskrivelsen af normer og værdier, som kan variere over tid og sted. Metaetik er den mest filosofiske del af etikken, som vedrører etikkens egenart, og er typisk et teoretisk studium af etikkens grundbegreber og fænomener. Endelig angår den normative etik spørgsmålet om de rette normer og værdier, dvs. etikkens indhold. Sidstnævnte er præskriptiv, dvs. foreskrivende. Det er vigtigt at understrege, at det aktuelle projekt i overvejende grad er et deskriptivt studium, der forsøger at afdække dele af sygeplejens etiske praksis, hvilket sker på et empirisk grundlag. Projektet arbejder imidlertid også inden for en metaetisk tradition, hvor flere

af sygeplejens værdibegreber, og begreber i øvrigt, vil blive analyseret og behandlet. Endelig vil projektet også indeholde normative aspekter, hvilket særligt afgrænses til afhandlingens del V, hvor mulige tiltag og forslag til fremtidig behandling af etik i sygeplejen præsenteres og diskuteres.

Som en sidste afgrænsning af etikkens egenart vil jeg berøre etikkens grænseland. Jeg vil ganske kort gøre rede for det, etikken ekstensionelt *ikke* er, for derigennem at identificere etikkens grænser. Etik har berøring med videnskaben, men kan ikke siges at være fuldt og helt identisk med videnskabelighed. Tværtimod behandler videnskaben det, som er tilfældet, hvor etik behandler det, der bør være tilfældet. Dog er det muligt at forsvare en forbindelse mellem etik og videnskab ved at antage, at der skabes viden om etik samtidig med, at denne videnskabeliggørelse er underlagt etiske normer og værdier (videnskabsetik). Den vigtigste forskel mellem videnskab og etik er, som jeg ser det, etikkens undvigelse fra traditionel logik. Hvis jeg eksempelvis som præmis fremhæver, at man skal holde hvad man lover, vil konsekvensen være, at man i enhver situation skal holde sit løfte. Med etikken vil vi ikke desto mindre ofte tilføje et 'med mindre... '. Dette 'med mindre' er svært at grundfæstne, selvom der ofte gøres mange forsøg. Spørgsmålet er kontroversielt i den filosofiske litteratur, hvor eksempelvis Immanuel Kant forfægter etikkens logiske og fornuftbaserede grundlag (Kant 1965) og David Hume anfægter samme (Hume 1978), (jf. også side 57 ff.)

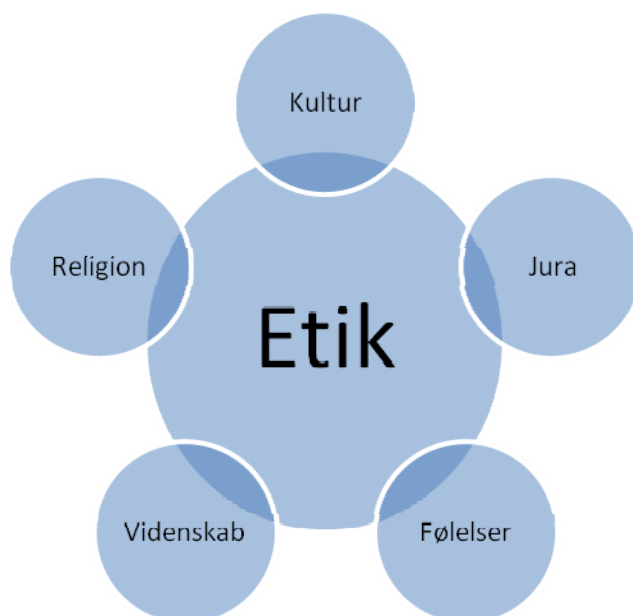
Etik har desuden berøring med det menneskelige følelsesliv. Hvis jeg eksempelvis ser hungertruede børn i fjernsynet, vil det ikke blot påvirke mine normer og værdier, men samtidig kalde på min indsats. En mulig forpligtelse bygger ikke blot på rationelle overvejelser, men vil samtidig bero på sindsstemninger og emotionel bevægelighed. Også på dette punkt har der i filosofien været modsatrettede synspunkter mellem kognitivister og non-kognitivister, der strides om etikkens grundlag. Jeg vil i det følgende bygge på den antagelse, at etik både tager sit udspring i fornuft og følelse, hvilket i sig selv er et forhold, der kan betinge en række etiske dilemmaer.

Nogle placerer retfærdighed, som etikkens kerne, som et udtryk for vores trang til at gribe ind når vi oplever noget som forkert (Vetlesen 2008, p. 10). Tanken om retfærdighed vil ofte forbindes med det juridiske felt og magtens tredeling i sin helhed. Her skabes ofte den misforståelse, at etik er det, vi *skal* gøre. Etik angår imidlertid det, vi *bør* gøre. Meget simplificeret kan der skelnes mellem jura som et ydre pålæg, hvor etik ganske ofte er et indre pålæg, dvs. noget jeg pålægger mig selv. Samtidig er Danmark et demokratisk samfund, hvor landets love i stort omfang bygger på normer og værdier, som vi alle er med til at fastsætte gennem frie valg. Etikken vil imidlertid ofte stille sig udenfor eller tilmed over juraen. Selvom juraen således ikke *dømmer*, vil etikken stadig kunne *fordømme*. Eksempelvis vil det inden for lovens rammer være muligt at tilbyde gravide kvinder provokeret abort på de danske sygehuse. Omvendt er aktiv dødshjælp ikke en juridisk tilladt praksis. Trods denne lovgivning er der mange, der er uenige og endog vil bryde loven ud fra normer og værdier, der ikke er rodfæstet i samfundets love. Normer og værdier kan bl.a. være rodfæstet i religiøse dogmer. Men religion kan ikke tage patent på etikken. Selvom mange normer og værdier kan være rodfæstet i religiøse dogmer, vil de samtidig kunne udfordres i en situation, hvor andre forhold taler for et brud på de dogmatiske principper.

Som et sidste stop i etikkens grænseland skal begrebet kultur kort nævnes. Problemet er her, at begrebet kultur om muligt er mere diffust i forhold til begrebet etik. Også på dette punkt er der divergerende og kontrære opfattelser, hvor nogle vil forsvare, at kultur er identisk med etik, hvor andre forsvarer, at kultur og etik end ikke berører hinanden. Spørgsmålet betinges bl.a. af synet på kultur som henholdsvis genstand og proces. I denne sammenhæng skal blot fremhæves en enkelt lighed, hvor kultur og etik er tæt forbundne. Her tænkes på kultur set som en *dyrkelse* af normer og værdier. Etik kan således ses som en praksis, hvor vi fortsat prøver at få skik på os selv og andre. Allerede i barndommen vil vi på den baggrund ikke blot spise med ved middagsbordet men samtidig 'spise' etiketten, som de regler, der afstemmer det artige og uartige. Gennem denne afhandling vil jeg imidlertid behandle etik som forskellig fra kultur, hvilket muliggør et forhold mellem kultur og etik. Adskillelsen

består mestendels gennem selve perspektivet, hvor genstanden vil kunne være den samme.

Opsummerende er etik tæt beslægtet med vidt forskellige områder, som eksemplificeret ovenfor og illustreret nedenfor (fig. 1). Figuren illustrerer etikens slægtskaber og grænseland, hvor der selvsagt også eksisterer et forhold mellem de tilstødende områder, hvilket imidlertid ikke afspejles i figuren. Figuren er derfor meget forsimplet og skal her alene tjene det formål, at illustrere etikens berøring med andre felter.

Figur 1: Etikens grænseland

Som afgrænsning af etik skal det endvidere kort nævnes, at begrebet moral (og afledte begreber; amoral, umoral, dobbeltmoral etc.) stort set ikke vil blive nævnt gennem denne afhandling. Der skelnes ikke mellem etik og moral, idet begreberne betragtes som synonyme betegnelser. Der er belæg for dette gennem etymologien, hvor begreberne etik og moral har en parallel historie. Det er gennem Cicero (106-43 f.Kr.), at vi hører om begrebet moral første gang, hvor han oversætter det græske *ethikos* til det latinske *moralis* (MacIntyre 1985, p. 38). Jeg er bevidst om, at etik ofte anses for at være moralens grundlag (moralfilosofi), hvor moral er etikens udmøntning i en

konkret praksis. Men som sagt anvendes denne skelnen ikke gennem denne afhandling.

Etisk regel

På baggrund af ovenstående definition af etik kan etik bl.a. ses som noget, jeg følger eller retter mig efter. I denne sammenhæng er etik de pligter og regler, jeg bliver pålagt, eller noget jeg pålægger mig selv på baggrund af mine og samfundets sædvaner. For at identificere etiske regler kan det i udgangspunktet være frugtbart at skelne disse fra andre typer regler (jf. figur 2) (Birkler 2006 p. 14).

Regler	Nedskrevne	Uskrevne
Alvorlige	Retslige love	Etik
Mindre alvorlige	Spilleregler	Etikette

Figur 2: Oversigt over forskellige typer regler

Regler kan være mere eller mindre alvorlige samt nedskrevne og uskrevne. Som det fremgår af figuren, defineres de etiske regler som *uskrevne*, men *alvorlige*. Her skal det bemærkes, at etik begrebsligt hænger sammen med ordet etikette, som er de mindre alvorlige regler beslægtet med begreber som pli, kutyme, sømmelighed, skik og brug. Etikette kan således betragtes som 'den lille etik'. Det skader sjældent nogen, hvis man bøvser ved middagsbordet, eller hvis man glemmer værtindegaven, men normer fortæller, at man bør rette sig efter disse regler, selvom de ikke er skrevet ned. Hvis man derimod forbryder sig mod de etiske regler, kan det komme mennesker, dyr eller miljøet til skade. Men, som det gælder med etikette, er der kun sjældent nedfældede sanktioner forbundet med de etiske regler. Bliver de etiske regler således nedfældet på tryk i form af retslige love, er der ikke længere tale om dannelse af ens karakter, men snarere om en lovmæssig håndhævelse udtrykt gennem forskellige former for betingning. De etiske regler ligger derimod altid i støbeskeen som noget tidsligt og dermed midlertidigt. Det betyder ikke, at etikken nødvendigvis ændrer sig med tiden, men den befinder sig i tiden som mulig forandring (Ibid.)

Etisk situation

Definitionen af den etiske situation er afgørende for projektet, dels som afklaring af et gennemgående begreb i afhandlingen, og dels som identifikation af de situationer jeg er særligt opmærksom på og gerne vil undersøge i forbindelse med undersøgelsens empiriske del.

Grundlæggende anser jeg alle situationer, hvor mennesker mødes, for at være etiske. Med udgangspunkt i definitionen af begrebet etik vil normer og værdier således altid komme til udtryk i forskelligt omfang og på forskellig vis, når mennesker mødes. Normer og værdier der mere generelt former et menneskesyn, som kommer til udtryk gennem valg og fravalg, der influerer på andre mennesker. Med dette projekt afgrænses de etiske situationer imidlertid til at være situationer, hvor normer og værdier udfordres. Det er med andre ord situationer, hvor der skabes en bevidsthed om, at normer og værdier udfordres. Denne opmærksomhed eller bevidsthed kan finde sted før, under eller efter selve situationen og kan mere konkret være bundet til enten sygeplejerske, patient eller jeg selv. Definitionen af de etiske situationer er stadig bred. Som en mulig afgrænsning er projektet således fokuseret på de situationer, der samtidig indeholder et etisk dilemma. Der er således ikke alle etiske situationer der er etiske dilemmaer, men alle etiske dilemmaer indeholder mindst én etisk situation.

Etisk dilemma

Et dilemma bliver leksikalsk defineret som et vanskeligt valg (gr. *dilemma*, to præmisser eller forslag). Et valg mellem to lige gode eller lige dårlige muligheder, hvor man vil føle sig i klemme eller i knibe. I daglig tale anvendes ofte udtrykket 'pest eller kolera'. Billedligt kan dilemmaet illustreres som en korsvej, hvor man kan være i tvivl om den rette vej at gå. Det vil aldrig være entydigt, når det gælder spørgsmålet om den rigtige vej. Men der skal træffes ét valg, hvilket er dilemmaets særkende. Set fra en anden vinkel er det kendetegnende for et dilemma, at der ikke er nogen entydig løsning. På dette punkt adskiller et dilemma sig fra et problem derved, at et problem potentielt set altid har en løsning.

Det er imidlertid ikke alle dilemmaer, som er etiske dilemmaer. Som eksempel kan man stå i et dilemma, hvis man får to forskellige festinvitationer til samme dag, hvor der skal meldes afbud til den ene fest. Dette er som udgangspunkt ikke et etisk dilemma. Med det etiske dilemma er der mere på spil. Mere præcist er der tale om en situation, hvor jeg/vi står med et valg, der potentielt får eller har fået afgørende betydning for andre mennesker. Man mangler fodfæste, hvilket kan fremprovokere angst. Desuden afspejler det etiske dilemma nogle grundværdier. Det er værdier som respekt, ansvarlighed, ærlighed og tillid. Disse grundværdier bliver udfordret gennem dilemmaets nødvendige valg. Det etiske dilemma viser sig derfor som en alvorlig værdikonflikt, hvor der vil være mindst to værdifulde handlinger, men kun ét valg. Værdikonflikten er selve kernen i det etiske dilemma. Jeg definerer således det etiske dilemma, som en *vanskelig værdikonflikt, hvor der skal træffes ét valg mellem flere handlingsalternativer. Et valg, hvis udfald får konsekvenser for andre mennesker.*

Som en mere ekstensionel afgrænsning vil jeg definere det etiske dilemma som en konflikt mellem værdier, der opstår i forholdet mellem det, jeg *kan*, *skal* og *bør* gøre. Det, jeg *kan* gøre, er alle de praktiske muligheder, som den enkelte situation byder. Det, jeg *skal* gøre, er de juridiske rammer for praksis. Det, jeg *bør* gøre, hidrører en indre såvel som ydre normativ pligt eller regel. Det etiske dilemma opstår med andre ord som en værdikonflikt mellem det praktiske/tekniske (kan/kan ikke), juridiske (skal/skal ikke) og etiske spørgsmål (bør/bør ikke).

Etiske refleksioner

Som en sidste begrebsdefinition skal 'etisk refleksion' afgrænses. Som udgangspunkt er det min antagelse, at man gennem etiske refleksioner altid handler ud fra visse forudsætninger. Den etiske refleksivitet er med andre ord hverken automatiseret eller umiddelbar. I forlængelse heraf vil jeg som en første afgrænsning definere etisk refleksion som et forhold til praksis, hvor personer, handlinger og handlingers konsekvenser lader sig kritisk vurdere. Med inspiration fra Wackerhausen (2007) vil den etiske refleksion mere præcist kunne identificeres gennem en bagvedliggende

'anatomisk struktur', hvor der kan skelnes mellem det at reflektere på noget (genstand, objekt), med noget (tanker, begreber, antagelser etc.), ud fra noget (perspektivet) og inden for noget (rammer) (jf. fig. 3).

Etisk refleksion	
Reflektere på noget	Person, handling, handlingens konsekvenser
Reflektere med noget	Værdibegreber, retningslinjer etc.
Reflektere ud fra noget	Pligter, konsekvenser etc.
Reflektere inden for noget	Kultur, normer, skik

Figur 3: definatoriske kendetegn bundet til etisk refleksion

Det at reflektere på noget henviser her til refleksionsobjektet. Objektet for den etiske refleksion kan i et generelt perspektiv være personer, handlinger eller handlingers konsekvenser. Disse refleksionsobjekter vil ofte være tæt forbundne. Personen skal således ses som agent (den handlende), hvilket både kan være personen selv, den anden eller de andre. Etisk refleksion implicerer også, at der reflekteres med noget, hvilket er det begrebsapparat, der tænkes og tales med. Som eksempel kan der reflekteres med værdibegreberne respekt, ansvarlighed, faglighed osv. Endvidere vil etiske refleksioner ske ud fra noget, dvs. det perspektiv, hvorudfra der reflekteres. Et afsæt for etisk refleksion vil eksempelvis kunne være nogle pligter, en handlingens konsekvenser eller ud fra den konkrete situation. Endelig vil etisk refleksion altid ske inden for visse kulturelle rammer. Selvom man ikke er bevidst herom, vil man altid være et kulturelt dyrket menneske. Som sundhedsarbejder vil ens etiske refleksioner således være præget, formet eller på anden måde betinget af de normer og værdier, som samfundet og ikke mindst ens arbejdsplads afspejler.

Afhandlingens inddeling og opbygning

Som en sidste del af denne introduktion skal afhandlingens inddeling og opbygning kort kommenteres. Afhandlingen er inddelt i seks dele. Første del (I) lægger rammerne for projektet. Her præsenteres først projektets baggrund med de undersøgelser

projektet har reference til. Dernæst præsenteres projektets mål og delmål. Næste skridt i denne første del vil være en præsentation af metode og forskningsdesign. Som en vej til at imødekomme de formulerede mål og delmål er der valgt et kvalitativt design gennem feltstudier og fokusgruppeinterviews. Afhandlingens anden del (II) indeholder en beskrivelse af den teoretiske ramme, inden for hvilken projektet fagfilosofisk bevæger sig. Denne del er inddelt i to grupper af teorier. Først præsenteres de etisk normative teorier, der knytter sig til spørgsmålet om etisk refleksion og handling. Dernæst præsenteres to divergerende læringsteorier, der særligt fokuserer på det etiske felt (Kohlberg 1981, Dreyfus og Dreyfus 2004). Det skal allerede her understreges, at de præsenterede teorier kun i sekundært omfang anvendes som analyseredskab. Den teoretiske ramme præsenteres i højere grad som en eksplicitering af det teoretiske landskab, projektet opererer indenfor. Det teoretiske grundlag anvendes således ikke primært som teoretisk analyseredskab, men dels som oplyst grundlag for mine studier og dels for senere i afhandlingen at kunne sammenholde dette teoretiske grundlag med undersøgelsens delkonklusioner. Afhandlingens tredje del (III) indeholder projektets empiriske del, som dels fremstiller og dels analyserer de indsamlede data. Der er valgt en temaorienteret tilgang, hvor hvert tema repræsenterer dele af sygeplejerskens etiske praksis. I forlængelse af denne empiriske del samles og vurderes resultaterne i del IV. Dette sker dels gennem en rekapitulation og dels gennem en belysning af balancen mellem undersøgelsens evidensstyrke og udsagnstyrke. Afhandlingens femte del (V) vil dels indeholde en syntese af analysens delelementer og dels diskutere resultater af undersøgelsen og ikke mindst de perspektiver, som følger af undersøgelsen. Dette vil føre frem til den samlede konklusion (del VI), der gennemgår undersøgelsens resultater set i lyset af de opstillede mål og delmål.